

Ljubomir Tadić:
»Filozofija prava«,
Naprijed, 1983.

ALAN UZELAC

unatoč nekim najavama — klasici marksizma nisu ostavili sustavnijih analiza prava i države. S druge strane, nekoliko fragmenata i usputnih natuknica daju prostor često i oprečnim interpretacijama. Posebnu obradu i popularnost zadobili su neki pasusi »Kritike Gotskog programa«, recipiranog najviše kroz Lenjinovu »Državu i revoluciju«, te Engelsov spis o porijeklu porodice, privatnog vlasništva i države. Podupirući se ovim tekstovima nastaju interpretacije koje — u cilju opravdanja određenog tipa političke prakse tvore dogmatsko-staljinističku teoriju. Marxova kritika pravnog fetišizma i zabilješka o »diktaturi proletarijata« shvaćeni su kao povod za bezrezervno suspendiranje prava — barem u onom dijelu u kojem je ono ozbiljilo neke emancipatorske manifeste revolucionarnog građanstva — i njegovo pretvaranje u puki instrument vladanja, te (navodno privremeno) jačanje državne vlasti, kojoj je proletarijat sve manje bio subjekt, a sve više objekt; diktatura proletarijata pretvorila se u diktaturu partije, a ova — u diktaturu naprosto.

Premda je staljinizam (stricto sensu) prošao, interpretacija se, u socijalističkom svijetu, zadržala. Prevladavajući svjetonazor jurista (i naših) jest još uvijek — pravni pozitivizam, mehanička aplikacija pravnih normi zakonodavne vlasti na konkretan slučaj. Pokušaji da se nanovo propitaju pretpostavke prava i pravnog sustava, u svjetlu i uz pomoć marksističkog instrumentarija još su rijetkost. Jedan od ovakvih rariteta jest i najnovija knjiga Ljubomira Tadića »Filozofija prava«, objavljena u Naprijedovoj ediciji »Enciklopedija filozofskih disciplina«.

Tadićeva knjiga okuplja redom razne povijesne teorije koje se bave filozofijom prava; već i sam taj pothvat moguće je jedino uz pretpostavku da nam filozofija može reći nešto bitno u novu o pravu, odnosno da pravo nije nebitan i zastario predmet za filozofsku refleksiju. Iako se potrudio da nam objektivno, bez vlastitih komentara približi tuđe teorije, u knjizi je iznesen i Tadićev osobni stav.

Osnovni materijal knjige podijeljen je na četiri dijela, od kojih se svaki, u skladu s uobičajenom historijskom periodizacijom, bavi filozofijom prava određenog vremenskog odsječka: antičkim prirodnim pravom, srednjovjekovnim (katoličkim) prirodnim pravom, prirodnim pravom novog vijeka i suvremenom filozofijom prava. Kratka »fabula« knjige izgledala bi otprilike ovako:

Prvi odsjek, koji obuhvaća grčka i rimska učenja, određuje ishodište filozofije prava (kao i filozofije uopće) u krizi grčke zajednice, društvenim i političkim previranjima koja dovode do erozije mita i tradicije, problematiziranja uvriježenih vrijednosti, pa tako i do sekularizacije termina koje mi danas poimamo kao pravne: themis, dike, thesmos, nomos etc. i filozofskog utemeljenja zajednice putem novog, umskog principa — logosa. Nakon ovlaš dotaknutih početaka filozofije slijede prikazi sofista, kao prvog uvida u opreku zakona i prirode (pozitivnog i prirodnog prava), zatim Platona i Aristotela, kao ontološkog izmirenja ove opreke putem pojma pravednosti, te Epikura i stoika, kao faze dekadanse i prijelaza u helenističko-rimski kozmopolitizam, i napokon, vrlo kratko, rimske doktrine, kao derivacije stoičke filozofije u učenjima Cicerona, Marka Aurelija, Ulpijana itd.

U drugom dijelu radi se o kršćanskoj prirodnopravnoj fazi, fazi u kojoj se reaffirmira pojam pravednosti, od vremena stoika zapostavljen. Međutim, reziduum prirodnog prava ovaj put je u transcendenciji, onostranosti, vjeri. Patristika (ponajprije Augustin), nasuprot grešnoj zemaljskoj državi (civitas terrena), koja je ujedno i civitas diaboli, a kojoj osnova leži u pozitivnom pravu, postavlja civitas dei, u kojoj su odnosi (pravedno) regulirani vječnim (prirodnim) zakonom (lex aeterna). Kasnije u skolastici pod »vječnim zakonom« pojmi se sankcionirana staleška hijerarhija. Diskusije o legalitetu i legitimitetu vode se na marginama političke borbe crkvene i svjetovne vlasti; svojevrsan prijelaz prema novovjekovnom prirodnom pravu čine učenja o narodnoj suverenosti.

Treći dio — prirodno pravo novog vijeka — obuhvaća period vezan uz razvoj gradanstva, period oslobođenog individualizma, nastajanja nacionalnih država, i — za filozofiju prava vrlo bitno — razvoj učenja o pravnom subjektivitetu. Teorije o narodnoj suverenosti dalje se razvijaju, nastaju ugovorne teorije, stvaraju se začeci međunarodnog prava, apsolutna moć vladara ograničava se ustavima, obnavlja se pojam demokracije, djeluju prvi socijalisti, itd. U okviru ovog perioda Tadić obrađuje: a) renesansu, protureformaciju i reformaciju, b) racionalno prirodno pravo, c) konstitucionalizam i revolucionarno prirodno pravo, d) prirodno pravo u teorijama francuskih fiziokrata i socijalista, i, napokon, e) iščezavanje prirodnog prava u njemačkom idealizmu, škola iz čije tradicije izlazi i sam Tadić.

Posljednji dio svoga izlaganja Tadić posvećuje suvremenoj filozofiji prava, pod čim razumijeva misaona kretanja Zapada (pretežno evropskog) u periodu nakon Hegelove smrti do danas. U tom okviru Tadić se bavi ponajprije pravnim pozitivizmom i neokantovstvom (Cohen, Kelsen etc.), a zatim filozofijama prava vezanim za neke aktualne filozofske pravce — fenomenologiju (Schreier, Kaufmann), novu topiku i retoriku (Viehweg, Perelman), egzistencijalizam, ponajprije Heideggera (Meihofer), te pokušajem obnove prirodnog prava u učenjima o »prirodi stvari« (Radbruch etc.) i marksističkom kritikom prava (Marx i Engels, Pašukanis, Paul, Böehler, Bloch, Rottleuthner).

Kao što se vidi, »Filozofija prava« obuhvaća opsežan materijal i velik broj autora, te uzme li se u obzir da je sve to učinjeno na razmjerno vrlo skromnom prostoru — ako dvije stotine stranica — što je, na žalost, bilo predodređeno pragmatičkim karakterom i ostalim normativima edicije u kojoj je knjiga izdana, očigledno je da je Tadić bio prinuđen jezik svog iskaza dovesti do krajnje telegrafičnosti. Unatoč tome on je kao kompendij korektan, te je preporučiv svakome i kao svojevrsna propedeutika filozofije prava; štoviše, mogao bi se upotrebljavati ne samo kao repetitorij filozofsko-pravnih, nego i političkih teorija. Jedini veći nedostatak knjige su neke manjkavosti u posljednjem odjeljku knjige, gdje se Tadić — što i sam priznaje — ograničuje isključivo na zapadnoevropsku filozofiju prava, a i tu uglavnom na njemačko govorno područje. Tako su iz vidokruga izmakle neke danas vrlo važne anglosaksonske diskusije, npr. pitanje tzv. građanske neposlušnosti, zatim filozofsko pravne škole ponikle iz »ordinary language theory«, pokušaji na tragu Wittgensteina, strukturalistička i poststrukturalistička tradicija, legalna antropologija, te neke staljinističke i poststaljinističke pravne teorije. Za sve ovo, doduše, bilo bi potrebno jedno zasebno izdanje, to više što se radi o stvarima u nas gotovo nepoznatim, a njihov manjak ne oduzima ništa na vrijednosti onoga što u knjizi jest napisano.

Dijelovi knjige na koje bi trebalo posebno upozoriti jesu uvod »Pravo, priroda i sloboda« i pogovor »Perspektive filozofije prava«, kojima se uok-

viruje osnovna potka knjige, dijakroni enciklopedijski kompendij filozofsko-pravnih doktrina. Tim dvama, također vrlo sažetim tekstovima, pruža se pokušaj da se korektni, uglavnom impersonalni, u najboljem smislu riječi akademski osvrt na povijesni slijed filozofije prava i njenih raznovrsnih učenja, pokrije i osmisli vlastitim uvidom u sadržaj materije. Tako dobivamo mogućnost da propitamo neke od osnovnih pretpostavki Tadićeve metodologije, koje su ujedno i rezultat i sažetak njegova tridesetogodišnjeg bavljenja filozofijom prava.

Sve vrline — ali i sve nepravilike — Tadićeva pristupa izviru iz njegovih fundamentalnih nazora na bit fenomena prava. Sukladno tome stavu Tadić nastoji izvesti i svoje određenje — definiciju i svojstva filozofije prava, pri čemu se od samog početka oslanja na Hegela, s kojim — za Tadića — filozofija prava u pravom smislu riječi otpočinje i završava. Razlog ovog navođenja Hegela kao privilegiranog putokaza filozofije prava leži dublje od obične terminološke preinake (Hegel prvi napušta stari pojam »prirodno pravo« i uvodi novi — »filozofija prava«). Tadić, koji se u toku svojega dugogodišnjeg znanstvenog rada imao prilike dobro upoznati s marksističkom kritikom prava (on je, dapače, i najzaslužniji za upoznavanje jugoslavenske javnosti s njome — kao prečudilac kapitalnog djela marksističke kritike prava, Pašukanisove »Opće teorije prava i marksizam«, a i drugim svojim radovima), s druge strane duboko proživio vrijeme velikih diktatura dvadesetog stoljeća (staljinizam smo već spomenuli), vrijeme hipertrofije države koje ni do danas nije prošlo. Kao rezultat izvedena je jedna minimalistička koncepcija, koja je svjesna nesavršenosti i ograničenja prava, koja, međutim, upravo u pravu vidi jedino zasad moguće sredstvo za efikasno suprotstavljanje tiraniji i samovolji. Premda Tadić — na tragu Wolfa Paula — upućuje Marxu prigovore zbog »redukcionizma« njegova stava prema pravu — koje se promatra isključivo kroz optiku eksploatacije čovjeka od čovjeka, kao instrumenta klasne vladavine, ni samom se Tadiću ne može odreći kvaliteta marksističkog pristupa. Marxova, naime, kritika prava i »građanskih sloboda«, »ne ide na njihovo ukidanje, već na njihovo proširivanje« (O. Negt), te Tadić uistinu ima legitimno pravo da se — u periodu u kojem društveni odnosi »još nisu postali providni« (u smislu poznatog citata iz »Kritike Gotskog programa«) — drži prava kao nečeg zasada potrebnog i korisnog. Međutim, da bi se fundiralo pravo koje bi ispunjavalo ovakve emancipatorske zahtjeve kakve mu Tadić postavlja, pravo koje bi bilo garant ljudskog digniteta, ona točka na kojoj stoji ili pada ljudska humanost, potrebno je izići iz koncepcije prava kao pukog instrumenta vladanja, »monopola legalizirane fizičke prisile«, tj. skupa normi i odnosa koji takvu prisilu obdržavaju, i uporišnu točku postaviti onkraj samog prava i ograničenog pravnog horizonta — u filozofiji, i to filozofiji koja bi i sama polazila od ideje o beskonačnoj vrijednosti individualiteta, od slobode pojedinca, od subjekta. »Osnovno pitanje svake filozofije prava je pitanje pravnog subjektiviteta« (str. 223). Takva je filozofijska tradicija utemeljena, pod utjecajem Rousseaua, prije svega u tzv. klasičnom njemačkom idealizmu, i svoj najviši izraz, naravno, ima u Hegelu. Dok ostali predstavnici njemačke spekulativne filozofije u pravu još vide ograničavanje slobodne volje, za Hegela pravni je sistem carstvo ostvarene slobode, a samo su sila i prinuda, »apstraktno uzevši«, nešto nepravno. Tako i za Tadića »pravo postoji samo u onom društvu u kome su autonomija subjekta, slobodna ličnost i njeno samoodređenje respektovani kao jezgra i temelj društva« (str. 22); pozitivno pravo, koliko god dugo trajalo i makar kakvu efikasnost imalo, ukoliko nije izvedeno iz umskih principa, ukoliko je nepravedno, nikad neće dospjeti dalje od farse, od karikature prava. U skladu s tim Tadić daje svoju definiciju filozofije prava — kao onog dijela praktičke filozofije koji »... istražuje načela spoljašnjeg regulisanja društvenih od-

nosa, dakle: ne *tehniku*, nego *umne* principe kojima se usmerava kretanje društva» (potertao Lj. T.). Ona pita o *smislu i svrsi* prava, u središte svog interesa stavlja kriterije *pravde i slobode*, a glavni joj je princip, kao princip koji mora biti genuini princip svakog umnog prava — *ljudsko dostojanstvo*.

Treba, međutim, ukazati na one faktore koji Hegela — po Tadićevu mišljenju — čine ne samo prvim, nego i posljednjim u lancu istinske povijesti filozofije prava. Naime, revolucionarno građansko liberalno kapitalizma (u čijoj klimi djeluje i Hegel) u svojoj borbi za afirmaciju proklamiralo je ljudska prava, autonomiju građana — pravnog lica (*citoyena*) i svekolika subjektivna prava kao izvor i osnovu »objektivnog«, pozitivnog prava, pa i same države; nasuprot tome, kasni kapitalizam (čiji je najviši ideološki izraz — pravni pozitivizam), ne samo da u prvi plan stavlja pravne obveze, dužnosti i sankcije, nego i sam subjekt smatra tek kao alegorijsku sliku pravnog poretka, a subjektivna prava samo kao »pravne refleksije« objektivnog prava — tzv. *Exemptionen von Beherrschensein*, izuzimanje od podvlašćenosti. Krajnji rezultat jest da »nema razlike između pravne države i uzurpacije«, »onaj tko može sprovesti pravo, samim je time pokazao da je pozvan da postavlja prava« (iskazi znatnijih teoretičara pravnog pozitivizma); u svijetu je slobodna država, a ne građanin, koji zapravo i nije građanin, već *podanik*; pravo je naprosto instrument, koji će tehnički provesti sve što politička vlast objavi — »Gesetz ist Gesetz, Befehl ist Befehl«. Daljnja konzekvenca svega jest da je i filozofija prava suspendirana (ta, »pravda« i »pravednost« su metafizički termini) i na njezino mjesto postavljena jurisprudencija, tehnička adaptacija općih pravnih pojmova za praktičku primjenu. »Razvitak jedne buržoaske filozofije prava logička je i realna nemogućnost« — citira Tadić njemačkog marksista Oscara Negta (str. 21). U svijetu u kojem se (kako u kapitalizmu, tako i u »realnom« socijalizmu) administrativno suspendiraju elementarne ljudske slobode, gdje se »pravni fetišizam« bez posredovanja ukida i zamjenjuje najgorim političkim voluntarizmom, pozivajući se pri tome sofistički na »svrsishodnost«, »interese revolucije«, »volju radničke klase«, »komunističku opasnost« itd. jasno je da je »perspektiva filozofije prava postala neizvjesna, zato što je neizvjesna sudbina individuuma i njegove slobode kako na tlu »realnog« socijalizma, tako i na tlu poznog kapitalizma, jer samovolja nikada ne može postati svrhom prava« (str. 227). To je ujedno i Tadićev zaključak i kraj njegove knjige.

S obzirom na sve navedeno, Tadićeva vjera u pravo zvuči nam još dosta optimistički. Zaista, ostaje pod upitnikom koliko je pravo u svojoj biti — unatoč Tadićevim poimanjima — u zbiljskoj opoziciji prema legaliziranoj nepravdi despocije; ili bi, možda — što je na primjer, Marcuseova teza — tiranija bila samo do svojih krajnjih konzekvencija dovedena pravna država. Tadić i sam osjeća Prokrustovu postelju mogućnosti i zbilje na kojoj se nalazi. »U pravnom subjektu izražava se *idealitet* prava, a u svojini njegov *realitet*« (str. 223). Budući da se sam oslanja na idealističku tradiciju i da, dapače, filozofija prava u punom smislu riječi Tadiću ostaje na jednom jedinom autoru, vidljivo je da, silazeći sa svog povišenog teorijskog stajališta u svijet pragmatičke zbilje, Tadić ima poteškoće u izabiranju kriterija sukladno kojima bi između realno-povijesnih doktrina razlučio što je filozofija prava, a što nešto drugo; tako — to prije što se Tadić izričito odriče govora o *teoriji* prava — u *filozofiju* prava često ulaze utemeljitelji i predstavnici ponajprije *političkih* teorija: u situaciji u kojoj je Tadić — sukladno vlastitim pretpostavkama — primoran da između »loših« teorija bira najmanje nezadovoljavajuće aproksimacije, granice ostaju difuzne.

Usprkos tome, međutim, knjiga ostaje poticaj marksističkim teoretičarima da potpunije, višeslojnije sagledaju fenomen prava, poticaj koji je — premda je na Zapadu, provociran fašizmom, aktualan još od rata — u sferi naše teorije još uvijek egzemplaran: ovo je presudan motiv da se ova knjiga sa sigurnošću može preporučiti.